

XALÍQ ESAP-SANAQ JUMÍSLARÍNÍN JÁMIYET RAWAJLANÍWINDAǴÍ ÁHMIYETI

Utepova G.B.,

*Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik
pedagogikalıq instituti docent g.i.k.*

Maxsetbaev N.,

*Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik
pedagogikalıq instituti Geografiya hám
EBT tálim baǵdarı studentleri*

Bekniyazova N.

*Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik
pedagogikalıq instituti Geografiya hám
EBT tálim baǵdarı studentleri*

Xalıqtı dizimnen ótkeriwdiń maqseti - xalıq sanı, dinamikası hám geografıyalıq jaylasıw ózgesheligine qaray, hár bir mámlekettiń ekonomikalıq turmısın qalıplestiriw, nızamshılıq palatasına ózgerisler kiritiw, kadrlar máselesin qayta kórip shıǵıw hám xalqtı tereń ilimiy tárepten úyreniw mashqalasın ortaǵa taslaydı. Xalıq dizimin ótkeriw áhmiyetli mámleket kólemindegi ilaj bolıp, mámleket basqarıw organlarınıń keleshektegi jumısına járdem beredi. Bul process anıq belgili bir waqıttı talap etip, maǵlıwmatlar usı dáwir (belgili kún hám saat) ishinde alıp bolınıwı kerek.

Xalıq sanı hám quramı haqqındaǵı maǵlıwmatlar bul belgilengen waqıtta xalqtı dizimnen ótkeriw hám dizim nátiyjeleri tiykarında islengen esabatlar bolıp tabıladı. Demek, xalqtı dizimnen ótkeriw bul xalıq haqqındaǵı maǵlıwmatlardıń tiykarǵı deregi. Xalqtı dizimnen ótkeriw materialların úyreniw tiykarında xalqtıń jas quramı, jınıs quramı, milliy quramı, miynet resursları quramı shańaraq quramı, nekege kiriwi, perzentleri, ajrasıw h.t.b hár qıylı maǵlıwmatlarǵa iye bolıw múmkin. Bunday qımbatlı maǵlıwmatlardı basqa hesh qanday dereklerden taba almaymız. Tek xalqtı dizimnen ótkeriw ǵana bul múmkinshilikti jaratıp beredi. Xalqtı dizimnen ótkeriw baǵdarlamasınıń demografıyalıq tárepleri-(tuwılǵan sánesi, jası, jınısı, sociallıq jaǵdayı, perzentler sanı), ekonomikalıq tárepleri- (kúndelikli jumısı, ekonomikalıq iskerligi, dáramat deregi, is haqısı, jumıssızlar ushın birqansha sorawlar), maǵlıwmatlılıq dárejesi- (sawatı, mektepte oqıǵan waqtı, maǵlıwmat dárejesi, kásibi, tájiriyebe dárejesi), etnikalıq tárepleri- (qaysı xalıq yamasa etnikalıq toparǵa tiyisiligi, ana tili, qarım-qatnas tili, basqa tillerdi biliwi dárejesi, diniy isenimi) hám basqa tárepleri- (puqaralıǵı, jınısı hám psixikalıq kemshilikleri, urısta qatnasqanı).

Bul baǵdarlamada xalqtıń migraciyalıq (kóship keliwi hám kóship ketiwi) jaǵdayı da esapqa alınadı. Belgili bir sociallıq toparǵa tiyisiligi haqqındaǵı maǵlıwmatlar da zárúr. Joqarıda keltirilip ótilgen barlıq maǵlıwmatlar belgili bir ayaqlardaǵı xalqtıń sociallıq-demografiyalıq quramın anıqlaw múmkinshiligin beredi. Xalqtıń ayırım toparları ushın baǵdarlama keńirek ámelge asırıladı, mısalı; nekelengenlerdiń sanı, nekeden ótken sánesi; nekeden ajırasqanlar, ómirlik joldasınıń ólimi yamasa ajırasıw menen nekeniń biykarlanıwı; hayallardan qansha perzent dúnyaǵa keltirgenligi, sonıń neshewi tiri ekenligi haqqında da maǵlıwmat alınadı.

Xalıqtı dizimnen ótkeriw yamasa xalıq esap - sanaq jumısların tómendegishe úsh basqıshqa bólip úyrengen.

Birinshi basqıshta (XVIII ásir aqırı-XIX ásirdeń birinshi yarımı) xalqtı dizimnen ótkeriwdiń tiykarı qalıplesip, baǵdarlamaları belgilengen. Bul dáwirde hár 10 jılda AQSh hám Angliyada, hár 5 jılda - Franciya hám Shveciyada, hár 3-4 jılda Avstriyada úzliksiz xalıqtı dizimnen ótkeriwler alıp barılǵan. Biraq bul xalıq esap-sanaq jumısında pútkil xalqtı tolıq qamtıp alıw múmkinshiligi bolmaǵan, xalqtıń ayırım tárepleri ǵana úyrenilgen. Toplanǵan maǵlıwmatlardı qayta islew kóp jıllarga sozılǵan. Jer júzi mámleketleri boyınsha xalıq dizimi birinshi ret 1790-jılda AQSh da ótkerilgen. Franciyada- (1801), Avstriyada - (1818), Belgiyada - (1846), Kanadada - (1851), Germaniyada (1852), Italiya hám Kuba - (1861), Argentina - (1869), Yaponiya hám Birmada- (1872), Mısrda (1882), Meksikada (1895) xalıq dizimi alınǵan. Rossiyada birinshi ret 1897-jılda xalıq dizimi ótkerilgen bolıp, onda Túrkiстан territoriyası da azıraq qamtıp alınǵan.

Ekinshi basqıshta (XIX ásir ekinshi yarımı - XX ásir birinshi yarımı) xalqtı dizimnen ótkeriw barlıq Evropa hám Amerika, ayırım Aziya hám Afrika mámleketlerinde ótkerile basladı. Teoriyalıq tárepten rawajlanıp, ámelde jetilisip bardı. Xalqtı dizimnen ótkeriw bólimleri kóbeyip baǵdarlamaları keńeydi. XIX ásirde xalqtı úyreniw júdá keńeydi. Statistika pán retinde rawajlandı. Bir qatar Evropa mámleketlerinde statistikalıq shólkemler dúzildi. Xalqtı dizimge alıw ilimiy baǵdarlamalar tiykarında alıp barıldı. 1870-1879-jıllarda dúnyada 48 xalqtıń dizimi alınǵan. 1880-jıllarda bolsa 74 xalıq dizimi alındı. XIX ásir aqırında dúnya xalqınıń 21 procenti dizimge alınǵan bolsa, XX ásir basında 54 procent xalıq dizimge alındı. Ekinshi Jer júzilik urısınan keyin xalıq hám onıń demografiyalıq toparların dizimge alıw jánede rawajlandı. 1945-1954-jıllarda 151 mámlekette, 1965-1974-jıllarda 179 mámlekette xalıq dizimi alındı. Tek

ayırım rawajlanıp atırǵan mámleketlerde ekonomikalıq-siyasiy sebeplerge baylanıslı xalıq dizimi ótkerilmegen.

Úshinshi- zamanagóy basqısh. XX ásir ortalarınan baslanǵan bolıp oǵan, xalıq haqqındaǵı maǵlıwmatlarǵa talaptıń artıp barıwı sebep bolǵan. Aziya hám Afrikanıń birqatar mámleketlerinde de xalıqtı dizimnen ótkeriw jumısları alıp barılǵan. Olar jańa gárezsiz mámleketlerdiń payda bolıwı menen baylanıslı boldı. 70-jıllarda Yaman Arab Respublikası, Katar, BAÁ, Saudiya Arabstanı, Awǵanstanda dáslepki xalıq dizimin ótkeriw ámelge asırılǵan.

Házirgi dáwirge derlik dúnyanıń barlıq mámleketlerinde xalıq esap sanaq jumısları alıp barılǵan. Maǵlıwmatlar oǵada keń kólemde toplanıp, onda xalqtıń tekǵana sociallıq - demografiyalıq toparları emes, olardıń sapa kórsetkishlerin, yaǵnıy maǵlıwmatı, shańaraqqa tiyisli jaǵdayı, sociallıq jaǵdayı h.t.b táreplerin úyreniwge talap arttı. Alınǵan maǵlıwmatlar kompyuterler járdeminde hár bir jónelis boyınsha óz aldına úyrenilip, statistikalıq jılnamalar tayarlap barıladı. Xalıqtı dizimnen ótkeriw baǵdarlamaların úyreniw hám dizimnen ótkeriw usılların, princip hám kórsetkishlerin islep shıǵıwda hám Pútkil dúnya júzlik xalıqtı dizimnen ótkeriwde BMSHniń úlesi joqarı.

Ózbekstanda da demografiyalıq processlerdi úyreniwde úlke aymaǵında ótkerilgen xalıq dizimi maǵlıwmatları da úlken áhmiyetke iye. Ilimiy dereklerde kórsetiliwisha, respublikamızda dáslepki xalıq dizimi 1897-jılı Patsha Rossiyası tárepinen ótkerilgen bolıp, bul xalıq dizimi házirgi Ózbekstan shegarasındaǵı barlıq ayaqlardı qamtıp ala almaǵan. Solay bolsa da, bul dizim maǵlıwmatları Ózbekstanda XIX ásir aqırında jasaǵan shańaraqlar, xalıqtıń sanı, etnikalıq quramı, tuwılıw, ólim sıyaqlı demografiyalıq processler haqqında pikirlerdi payda etiwge járdem beredi. Ózbekstanda keyinirek 1926, 1939, 1959, 1970, 1979, 1989-jıllarda xalıq dizimnen ótkerilgen. Bul region xalqınıń demografiyalıq tariyxın úyreniwdegi qımbatlı maǵlıwmatlar bolıp tabıladı. 1989-jıldan beri Ózbekstanda "xalıq dizimi" ótkerilmegenliginiń baslı sebebi sırtqı migraciya procesi menen baylanıslı. Gárezsizlikten keyin basqa millet wákılleriniń óz watanına kóship ketiw hám shet elde jasawshı ózbekler hám basqada xalıqlardıń Ózbekstangá kóship keliwiniń stabil jaǵdayǵa keliwin yamasa turaqlasıwın kútiw bolıp tabıladı. 2023-jıldıń noyab-dekabr ayında Ózbekstanda "xalıqtı dizimnen ótkeriw" yaǵnıy esap-sanaq jumısların alıp barıw rejlestirilgen.

Ádebiyatlar

1. Genjekhan, Utepova Baltabaevna, et al. "HISTORICAL AND ETHNOGRAPHIC FEATURES OF THE UZBEK FAMILY IN THE MIDDLE AGES."

“GEOGRAFIYA – KELESHEKKE KÓZ-QARAS”

atamasındaǵı Respublikalıq kólemdegi ilimiy-teoriyalıq konferenciya

- Embergenov N.J., Khodjaeva G.A., Allanazarov K.J. Population Growth in Republic of Karakalpakstan// Наука и образования в Каракалпакстане. Научный журнал. №2, 2017. 35-38 стр.
- Safarova N, Komilova N, Islomov I, Karakulov N. Jahon mamlakatlari iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi. T.: - Mahalla va oila - 2022.
- Uterova G.B. Xalıqtanıw hám ekonomikalıq geografiya tiykarları. Oqıw qollanba N: 2022.
- Uterova G. B., Uzaqbaev A. O. QARAQALPAQSTAN RESPUBLIKASÍNDA JUMÍSSÍZLÍQ MÁSELESINIŃ ÓZINE TÁN ÓZGESHELİKLERI, XALÍQTÍ JUMÍS PENEN TÁMIYINLEWDE BASLÍ WAZÍYPA HÁM IS-ILÁJLAR //RESEARCH AND EDUCATION. – 2023. – T. 2. – №. 9. – С. 76-85.
- Утепова Г. Б., Узакбаев К. К. РОСТ НАСЕЛЕНИЯ РЕСПУБЛИКИ КАРАКАЛПАКСТАН И ЕГО ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ СВОЙСТВА ТЕРРИТОРИАЛЬНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ //Экономика и социум. – 2021. – №. 10 (89). – С. 1121-1130.
- Ходжаева Г.А. Бекбулатова Г.А., Байрамова М.Д. Влияние демографического фактора на территориальную организацию производства в сельских районах Республики Каракалпакстан. Промышленный транспорт Казахстана. №70 (1), 2021. –с. 190-199.
- Ходжаева Г.А., Умаров Е.К., Алланазаров К.Ж. Демографические факторы территориальной организации производства в районах Южного Приаралья.// Актуальные проблемы современной науки, N 4, -М., 2003. с. 151-153
- Ходжаева Г.А., Умаров Е.К., Турсунов М. Основные направления
- социально-экономического развития Республики Каракалпакстан// Ўзбекистон География жамияти ахбороти, 2023-жилд, Т. 2003.184-1876